

MIGRACIONES, DE REEMPLAZAMIENTO O COMPLEMENTARIAS?

Inés Brancós Coll
Andreu Domingo Valls

188

Aquest treball s'inscriu en el projecte BSO2000-0477 *Población y migraciones en Cataluña. Estudio territorial, histórico y prospectivo*, finançat pel Ministerio de Ciencia y Tecnología.
Programa Nacional de Promoción General del Conocimiento. Plan Nacional I+D+I 2000-2003.

L'article s'ha publicat a la revista *Quaderns de Serveis Socials*
(núm. monogràfic: *Immigració, racisme i cohesió social*), 17.

Centre d'Estudis Demogràfics

2001

Resum.- Actualment s'està instrumentalitzant el concepte de migracions de reemplaçament o de substitució al apuntar que la població de nacionalitat estrangera immigrada ha de venir a compensar l'impacte que la baixa de la fecunditat provoca sobre la població activa dels països desenvolupats. Partint de la premissa que la població immigrada pot ser fins i tot necessària i comportar beneficis a la societat autòctona, creiem que no es pot parlar del concepte de migracions de reemplaçament, sí de migracions que, entre altres aspectes, venen a complementar la segmentació del mercat laboral.

Paraules clau.- Immigració, població de nacionalitat estrangera, mercat laboral.

Resumen.- En la actualidad se está instrumentalizando el concepto de migraciones de reemplazo o de sustitución, al apuntar que la población de nacionalidad extranjera debe de compensar el impacto que la baja de la fecundidad provoca sobre la población activa de los países desarrollados. Partiendo de la idea que la población inmigrada puede ser necesaria y hasta generar beneficios a la sociedad autóctona, creemos que no se puede hablar del concepto de migraciones de reemplazo, sí de migraciones que, entre otros aspectos, vienen a complementar la segmentación del mercado laboral.

Palabras clave.- Inmigración, población de nacionalidad extranjera, mercado laboral.

Abstract.- - The concept of migration replacement is currently open to dispute when it is associated with the idea that foreign immigrants will make up for the decline in fertility levels which eventually affect the bulk of active population in developed countries. The author, instead, departs from the premise that foreign immigrants might be not only needed but also provide significant benefits for the native population. However, it is also argued that one cannot refer to migration replacement but to migration processes which give rise to further labour market segmentation.

Key words.- Immigration, foreign immigrants, labour market, forecasts, ONU.

Résumé- Actuellement, est utilisé et manipulé le concept de migration de "remplacement" ou de "substitution" fondé sur l'idée que la population immigrée de nationalité étrangère doit compenser l'effet que la baisse de la fécondité a provoqué sur la population active des pays développés. En partant du présupposé que la population immigrée peut être nécessaire et avoir des bénéfices sur la population autochtone, il nous semble qu'on ne peut parler de concept de migration de "remplacement", mais seulement de migration qui, entre autre aspect, vient compléter la segmentation du marché du travail.

Mots clés: Immigration, population de nationalité étrangère, marché du travail, projections, ONU.

ÍNDIX

1.- Els reis d'Orient (immigrants), la premsa i companyia	2
2.- Algunes dades	4
3.- Complement versus reemplaçament	7
Bibliografia	9

MIGRACIONS, DE REEMPLAÇAMENT O COMPLEMENTÀRIES?

Diverses disciplines, com ara la demografia, s'han acostat a l'estudi dels moviments migratoris analitzant tant els determinants de les migracions com els seus efectes sobre les societats d'origen i de destinació. L'argument demogràfic, emprat a bastament pels mitjans de comunicació i per altres professionals dins el camp de les ciències socials per explicar el fenomen migratori, ha anat incorporant nous plantejaments en paral·lel amb l'evolució de les dades dels diversos indicadors demogràfics als anomenats països del Nord i del Sud o, si volen, dels països desenvolupats i dels països en vies de desenvolupament.

De primer, es parlava en termes d'implosió-explosió, volent dire que una de les causes de les migracions era l'existència de diferents índexs de fecunditat entre els diversos països, que en uns, provocava un fort creixement de la població mentre que en els països desenvolupats se'n produïa un estancament. Com si es tractés d'una simple transposició a la demografia de la teoria dels vasos comunicants, a mesura que els índexs de fecunditat dels principals països emissors de migrants han anat reduint progressivament els seus valors, el discurs s'ha centrat en l'estructura per edats de la població. Es diu que els països emissors presenten una proporció de gent jove molt elevada que, de mica en mica, anirà inflant el volum de població d'edat activa, dins unes societats amb unes economies incapaces, la majoria de vegades, d'absorbir el contingent de mà d'obra que s'incorpora al mercat laboral, de manera que així es podueix un progressiu augment de la població jove aturada o subocupada. Aquesta imatge es confrontaria amb la dels països occidentals on la baixa fecunditat, constant a baixos nivells des de fa anys o fins i tot minvant, provocaria una disminució de les generacions de joves que potencialment podrien incorporar-se al mercat laboral i, combinada aquesta baixa fecunditat amb l'allargament de l'esperança de vida, provocaria l'envelliment progressiu d'aquestes societats i, per tant, un índex de dependència superior.

Paral·lelament i, utilitzant arguments suposadament demogràfics, sorgeixen els discursos alarmistes sobre la futura manca de cobertura de la seguretat social i es qüestiona el futur del sistema de pensions i, en general, del manteniment de l'actual estat de benestar. D'aquí, des de certs àmbits, es conclou que caldrà donar suport al sistema productiu amb la incorporació de població immigrada de nacionalitat estrangera en edat activa. D'aquests efectius, teòricament necessaris per a compensar l'impacte de la baixa fecunditat als països desenvolupats, en diuen

migracions de reemplaçament o de *substitució*. Al nostre parer, el plantejament i la discussió estan viciats. Per provar-ho, res millor que un exemple de màxima actualitat.

1.- Els reis d'Orient (immigrants), la premsa i companyia

El 6 de gener de 2000 es presentava la investigació que estava realitzant el Departament de Població de Nacions Unides: *Replacement migration: is it a solution to declining and ageing populations?* Tal com s'especificava en el breu missatge que es podia consultar a la pàgina *web* on s'anunciava, l'esmentada recerca plantejava projectar la població de diversos països occidentals, entre els quals Espanya, a l'horitzó 2050, amb la hipòtesi que la fecunditat i la mortalitat es mantinguessin durant tot el període de la projecció als mateixos nivells observats per a l'any 1995, sense la intervenció d'altres factors ni demogràfics ni extrademogràfics, per calcular quatre escenaris: 1) la població resultant en absència de migració; 2) la migració necessària per mantenir el volum de població corresponent a 1995; 3) la migració necessària per mantenir el mateix volum de població en edat activa, és a dir, entre 16 i 64 anys; i 4) quants immigrants caldrien per mantenir la relació entre persones actives i persones jubilades observada el 1995 (els de 16 a 64 anys dividits pels de 65 i més anys). Aquest tipus d'hipòtesi, que s'anomena tendencial perquè només fa que projectar sense variacions els indicadors observats en un moment determinat (aquí 1995), és clarament insostenible si el que volem preveure és la situació real a la fi de l'horitzó (2050), ja que assumeix que res no canviarà en cinquanta-cinc anys, ni demogràficament ni extrademogràficament parlant. L'adopció d'aquest tipus d'hipòtesi es feia precisament per subratllar l'absurditat dels nombres resultants d'aquest càlcul, o dit d'una altra manera, per fer palesa l'absurditat de la pretensió que la migració anomenada de reemplaçament constitueixi una solució per al descens i l'envelliment de la població. És a dir, la pregunta que dona títol a l'informe s'havia de contestar negativament: "*No, les migracions de reemplaçament no són una solució*". La voluntat de l'informe semblava clara: proposar les solucions alternatives que es creguessin convenients i sensibilitzar als governs d'aquests països perquè prenguessin les mesures necessàries en aquesta direcció.

El 7 de gener, els mitjans de comunicació es varen fer ressò de la notícia. Entre els nombrosos titulars apareguts a la premsa escrita, a tall d'exemple, citarem el que publicava *El País* el mateix 7 de gener: "*España necesitará 12 millones de inmigrantes de aquí al año 2050, según la ONU*", i el de *La Vanguardia*, que comentava les darreres dades d'Eurostat (els Serveis d'Estadística de la Unió Europea) "*El crecimiento demográfico de cinco países de la UE descansa ya en la inmigración extranjera*", on es feia referència a l'informe en els termes següents: "*La publicación de estos datos (els d'Eurostat) se produce un día después*

de conocerse parte del contenido de un polémico informe que publicará la ONU en marzo, y en el que se sugiere que la UE necesita 159 millones de inmigrantes de aquí al año 2025 para garantizar su estabilidad económica". D'aquesta manera l'exercici de projeccions tendencial que proposava l'informe amb la voluntat de demostrar la impossibilitat que la migració de reemplaçament fos una solució, es va convertir als mitjans de comunicació en la immigració que es preveia que seria necessària per mantenir l'actual estat de benestar, cristallitzant com argument a favor de la immigració internacional i, en contra de les actituds racistes i xenòfobes, en coincidir en el cas espanyol amb el mogut debat sobre l'aprovació i aplicació de la nova Llei d'estrangeria de l'11 de gener de 2000, amb l'inici del procés de regularització i, just un mes més tard, amb els desgraciats fets que s'esdevingueren a El Ejido els quals, recordem, esclataren el 6 de febrer.

Dos mesos després, el 22 de març de 2000 es presentaren els principals resultats de la investigació ja acabada, que confirmaven la nostra primera impressió. La pregunta plantejada en el títol de l'informe: *"Migracions de reemplaçament: una solució davant la disminució i l'envelliment de les poblacions?"*, obtenia la resposta esperada: NO! L'informe finalitza expressant, citem textualment (els afegitons entre parèntesi són nostres): a) la necessitat de replantejar-se l'edat a la jubilació (perllongant-la); b) els nivells i tipus de pensions i salut per a la gent major (sospitós silenci); c) la participació en la força de treball (incrementant-la); d) les contribucions de treballadors i empresaris a les pensions de jubilació i gent gran (augmentant-les); i, e) en darrer lloc, (replantejar-se més favorablement) les polítiques d'immigració, especialment en relació amb les migracions de reemplaçament (és a dir, en edat activa) i a la integració de contingents importants i dels seus descendents (mai als nivells resultants de les projeccions).

El 23 de març, un titular del diari *El País*, en consonància amb molts d'altres, anunciava: *"España será el país industrializado con el mayor porcentaje de personas con más de 65 años en 2050"*, on se'ns (des)informava que *"España tendría que aceptar una media anual de 170.000 emigrantes durante los próximos 50 años para mantener constante su actual población. Esta cifra tendría que aumentar hasta los 260.000 si se quisiera mantener constante el porcentaje de población activa y trabajadora (entre los 15 y los 64 años), la que debe sustentar a la población mayor en relación con la seguridad social y con las pensiones"*. Tot i que en aquest darrer article es faci referència a la declaració del director de la Divisió de Població de Nacions Unides, el Sr. Joseph Chamie, que afirma que aquestes xifres són impossibles (però no incertes), l'efecte ha resultat contraproductiu en termes generals, ja que la hipotètica immigració necessària va ser més d'un cop percebuda popularment com l'anunci (amençant) dels efectius previstos que arribaran, afegint-hi com

si ja no n'hi hagués prou, el missatge sobre l'alarmant envelliment previst (sense alterar en cap moment la hipòtesi tendencial de què es parteix).

Aquestes ja cèlebres projeccions tendencials s'han convertit en realment tendencioses. És que realment algú pot creure que res no canviarà en els propers cinquanta anys? Això significaria, en el cas d'Espanya que, entre altres absurditats: 1) durant les properes cinc dècades no es recuperarà la fecunditat, que en aquests moments és una de les més baixes del món; 2) que tampoc no millorarà el nivell d'ocupació; ara l'atur és un dels més elevats de la Unió Europea; i 3) que no es preveu un increment, insistim, en els propers cinquanta anys! de la incorporació de la dona al mercat de treball, que actualment presenta una participació de les més minses de la Unió Europea. Tres afirmacions que, des de la demografia, podem afirmar que en aquest mateix quinquenni veurem evolucionar de forma espectacular (augment de la fecunditat, descens de l'atur i increment de la participació de la dona en el mercat de treball). No pretenem allargar-nos fent la crítica d'aquestes projeccions, sinó que volem centrar-nos en el significat que han tingut en la percepció de la immigració internacional. Tornem, doncs, al concepte de "migracions de reemplaçament".

2.- Algunes dades

En aquest article partim de la premisa de que un nombre determinat de població immigrada no és que sigui bo sinó que pot ser fins i tot necessari i comporta beneficis, i no només econòmics, a tota societat¹. Ara bé, sembla observar-se que en aquests moments s'està instrumentalitzant el concepte de les migracions de reemplaçament, ja que el concepte mateix pressuposa que la migració de nacionalitat estrangera arriba al país a substituir el buit de població de les societats receptores producte de la baixa en la fecunditat i, en concret, a omplir el buit de la població activa.

Pressuposar que la immigració es dona exclusivament per la baixa fecunditat de les societats receptores és, si més no, simplista. Penseu que la immigració estrangera cap a Espanya s'accelerà durant la segona meitat dels anys vuitanta, moment en què entraven en el mercat laboral les generacions més nombroses nascudes a Espanya en la dècada dels seixanta.

Cal tenir en compte, a més, que el percentatge de població de nacionalitat estrangera resident a Espanya és molt mins: a 31-12-1998 els 719.647 permisos de residència en vigor

¹ Des d'una perspectiva econòmica, vegeu l'estudi realitzat conjuntament per la Universitat Pompeu Fabra i la Harvard University on s'examinen els beneficis directes i indirectes dels immigrants procedents dels països no comunitaris que viuen a Catalunya en situació regular, la despesa de les administracions públiques destinada a l'àmbit de la immigració estrangera per a finalitzar avaluant el cost-benefici de les migracions on s'evidència que el saldo afavoreix a l'economia catalana (Balaguer, M.; Barreda, M.; i Cuadros, D., 2000).

representaven l'1,8% de la població espanyola i gairebé la meitat corresponien a països de la Unió Europea. El percentatge és una mica superior per a Catalunya, on els 148.803 residents eren el 2,44% de la població catalana. En aquest sentit Catalunya i la província de Barcelona prefiguren l'evolució futura: un ràpid creixement de la immigració, sobretot la de nacionalitat extracomunitària.

Per altra banda, subscriure població immigrada a població treballadora dista molt de ser una realitat i ja no tan sols en l'actualitat sinó al llarg d'aquestes darreres dècades. La immigració dels anys vuitanta no estava formada exclusivament per treballadors. Només cal veure els estrangers procedents de països europeus on sí que es donaven fluxos de treballadors més o menys qualificats però també venien acompanyats en moltes ocasions -o, posteriorment s'incorporaven a la societat- pel cònjuge i els fills. El lector també recordarà el col·lectiu de rendistes o jubilats econòmicament inactius, ja abundants en els anys vuitanta; els llatinoamericans que en aquella època emigraven moguts, en moltes ocasions, per motius polítics i que també es desplaçaren en grup familiar i on alguns dels seus membres eren econòmicament dependents; o fins i tot certs col·lectius africans, entre els quals ja en aquella època destacaven els marroquins i que el procés de regularització de 1986 deixà entreveure l'existència d'un grup de pioners que ja tenien una estabilitat econòmica, social i familiar en el país receptor.

Tampoc actualment es pot parlar d'una immigració cap a Espanya exclusivament de treballadors. Segons dades del Ministerio del Interior el 31-12-1998 el nombre de persones amb permís de residència en vigor ascendia a 719.647, de les quals 77.036 eren menors de 16 anys (10,7%), 69.273 majors de 64 anys (9,6%), per la qual cosa la població en edat laboral de 16 a 64 anys era de 573.338 persones (79,7%). D'aquest darrer grup, 300.087 es trobaven acollides al règim comunitari i 273.251 al règim general. En altres paraules, una cinquena part de la població de nacionalitat estrangera amb permís de residència en vigor a Espanya no es troba dins la franja d'edat potencialment activa. En la mateixa data i segons informació del Ministeri de Treball i Afers Socials, els permisos de treball en vigor eren 190.643², i així la població econòmicament ocupada seria del 69,8% (en els càlculs no es comptabilitza la població dels estats membres de la Unió Europea o de l'Espai Econòmic Europeu, ni els familiars d'aquests ni familiars d'espanyols que són els que s'acullen al règim comunitari), taxa que minvaria en incloure-hi la població en règim comunitari i en què es trobarien significatives diferències si s'analitzessin les dades segons nacionalitats. Si es relacionen els

² Cal tenir present que només necessiten estar en possessió d'un permís de treball aquells residents de nacionalitat estrangera que desitgen realitzar una activitat lucrativa per compte pròpia o aliena i que es troben inscrits al règim general.

573.338 permisos de residència de la població en edat laboral (règim comunitari i general), amb les 308.046 persones de nacionalitat estrangera afiliada a la Seguretat Social de la Tesoreria General de la Seguretat Social, el 20-02-1999³, el percentatge de població de nacionalitat estrangera que treballa és del 53,7%. Aquesta taxa d'ocupació continua essent superior a la mitjana de la població espanyola, que el 1998 era del 40,6%, valor lògic ja que, al cap i a la fi, una de les causes més rellevants per desplaçar-se són els motius laborals. De totes maneres, els 308.046 afiliats a la Seguretat Social representen el 2,3% del total de cotitzants a Espanya.

Les mateixes fonts però, fent referència a Catalunya, ens mostren que a 31-12-1998 es comptabilitzaven 148.803 permisos de residència dels quals, 119.468 pertanyien a persones en edat laboral (80,3% tenien entre 16 i 64 anys), 21.290 eren menors de 16 anys (14,3%) i 8.045 eren majors de 64 anys (5,4%). Comparativament, la proporció de persones de nacionalitat estrangera a Catalunya presenta un percentatge de població jove superior, en detriment dels més grans. La població en edat laboral és gairebé idèntica al percentatge espanyol. De la població en edat laboral, 44.007 es trobaven acollits al règim comunitari i 75.461 al règim general. El nombre de permisos de treball és de 53.485, per la qual cosa el 70,9% es trobaven laboralment ocupats, un punt per sobre d'Espanya, mentre que si el que s'analitza és la població de 16 a 64 anys respecte a les afiliacions a la Seguretat Social (61.603 altes en vigor), el percentatge disminueix al 51,6% (a Catalunya, la taxa d'ocupació general era del 45,4%), dos punts per sota del total espanyol, atès el major pes de la població de països en vies de desenvolupament que es dona a Catalunya respecte al total de població de nacionalitat estrangera i a l'inversa en el cas espanyol. Les 61.603 afiliacions representen el 2,5% de les altes en vigor de la Seguretat Social a Catalunya (0,2 punts per sobre del pes que representen els afiliats dins l'àmbit espanyol).

Un altre tema a plantejar-se en quant a la idea de migració de substitució o de reemplaçament, és si la població estrangera ve a inserir-se en els mateixos llocs de treball que ocupa la població autòctona. Segons el Ministerio de l'Interior, les dades mostren que dels 176.022 permisos de treball en vigor a 31-12-1997, més de la meitat, 110.492, es localitzaven dins el sector serveis (62,8%), seguit a molta distància pel sector agrari amb 31.282 permisos (17,8%), la construcció amb 15.669 (8,9%), la indústria amb 12.403 (7%) i, finalment 6.176 permisos en activitats no classificades (3,5%). Aquesta concentració sectorial en els serveis no significa en cap cas que se saturi aquesta branca d'activitat, ja que aquests representen l'1,4% de la població d'Espanya ocupada el 1997 en els serveis (en la construcció, l'1,3%; en

³ Tots els treballadors, tan els inscrits al règim comunitari com al règim general, es troben obligats a donar-se d'alta a la Seguretat Social per a realitzar qualsevol activitat lucrativa.

la indústria, el 0,5%; i en el sector agrari, el 0,2%). Cal pensar que dins d'aquests sectors hi han mercats de treball segmentats, els anomenats nínxols laborals on s'insereix la població immigrada, activitats en que es troben ocupats la majoria d'immigrants i que normalment la població autòctona refusa, ja sigui per les condicions laborals (moltes hores de treball, alt grau de perillositat, sous baixos,...) o perquè socialment no es troben ben considerats.

3.- Complement versus reemplaçament

En aquest sentit creiem que població autòctona i immigrada complementen els llocs de treball i que els fluxos de població que estan arribant o que vindran en cap moment no poden substituir ni han de substituir a la població laboralment activa, ni hi arriben per cobrir la baixa fecunditat, ans al contrari. Cal suposar que una conjuntura econòmica especialment positiva faria augmentar al mateix temps la fecunditat i les migracions. S'està instrumentalitzant el concepte de migració fent esment només de treballadors immigrants quan s'ha intentat demostrar que la realitat és una altra (migrants econòmicament actius i inactius i on la població de nacionalitat estrangera ocupada representa un percentatge molt reduït en relació a l'autòctona). Es parla en termes com si l'immigrant (laboralment actiu) fos aquí sol, quan sabem que un cop establert porta la seva família, cònjuge, fills i fins i tot pot reagrupar els seus ascendents. També cal pensar que en un futur més o menys proper es jubilarà i no és segur que en aquell moment, si es troba junt a la seva família, ben integrat, vulgui retornar al país d'origen de forma permanent (potser sí, per passar-hi temporades més o menys llargues), cosa que augmentarà les despeses de la societat receptora.

La població immigrada es distribueix de forma heterogènia damunt el territori espanyol i aquesta distribució no es correspon amb les àrees més envellides demogràficament sinó amb aquelles on copsen unes millors oportunitats laborals i on s'han anat constituint al llarg dels anys vincles i cadenes migratòries. Els estrangers no vénen a ocupar de forma indiscriminada els llocs de treball de la societat receptora, sinó que s'instal·len en aquells llocs en els que els és més fàcil inserir-se quan hi arriben i dels quals la realitat demostra que els és força difícil sortir per ocupar-ne d'altres socialment més disputats.

Finalment i, respecte a les societats d'origen, cal comentar que no tenen per què perdurar sempre les condicions econòmiques, demogràfiques, polítiques i socials actuals (tampoc en els països receptors), ni les ànsies de canviar de país de la població del país ara netament emigratoris.

Acabarem reprenent la resposta a la pregunta plantejada en el títol de l'informe de la Divisió de Població de Nacions Unides: *Migracions de reemplaçament: Una solució davant la*

disminució i l'envelliment de les poblacions? La pregunta obtenia una resposta negativa a la qual nosaltres donem suport. No es pot parlar de migracions de reemplaçament i sí, en canvi, de migracions que, entre altres aspectes, venen a complementar la segmentació en el mercat de treball, però el més important per a nosaltres és la consideració global d'aquestes migracions en l'àmbit que depassa l'estricta òptica del mercat laboral: perquè la integració d'aquesta població i el nostre futur, no depenen, no poden dependre exclusivament, de les cojuntures i estretes mires del mercat.

Bibliografia

AIGUABELLA, Joaquim; BERNEY, Joan; ESTIVILL, Jordi ; i MARTÍNEZ, Raül (1995). *Entre el Sud i el Nord. Els treballadors immigrants estrangers a Catalunya*. Barcelona. Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques. Perspectives Territorials, 4.

BALAGUER, Marc; BARREDA, Mikel; i CUADROS, Diana (2000). *Beneficis econòmics de la immigració estrangera a Catalunya*. Barcelona. Generalitat de Catalunya. Departament de Benestar Social.

CARRASCO CARPIO, Concepción (1999). *Mercados de trabajo: los inmigrantes económicos*. Madrid. Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales. Instituto de Migraciones y Servicios Sociales. Colección Observatorio Permanente de la Inmigración, 4.

Colectivo IOE (ACTIS, Walter; PRADA, Miguel Ángel de; PEREDA, Carlos) (1999). *Inmigrantes, trabajadores, ciudadanos. Una visión de las migraciones desde España*. València. Universitat de València / Patronat Sud-Nord.

DOMINGO, Andreu; i BRANCÓS, Inés (a premsa). "Entre el flujo y el stock: el análisis demográfico de las migraciones internacionales y de la población de nacionalidad extranjera en España". *IV Congreso de Inmigración Africana. Las migraciones a debate*. Almería.

EL PAIS (Agències). "España será el país industrializado con el mayor porcentaje de personas con más de 65 años en 2050". Sociedad, dimecres 22 de març de 2000, p. 32.

IZQUIERDO, Antonio (1996). *La inmigración inesperada. La población extranjera en España (1991-1995)*. Madrid. Editorial Trotta.

LA VANGUARDIA (Agències). "El crecimiento demográfico de cinco países de la UE descansa ya en la inmigración extranjera". Divendres 7 de gener de 2000.

MINISTERIO DEL INTERIOR (1997). *Anuario Estadístico de Extranjería, 1997*. Madrid. Ministerio del Interior. Comisión Interministerial de Extranjería.

OBSERVATORIO PERMANENTE DE LA INMIGRACIÓN (1999). *Indicadores de la inmigración y el asilo en España*. Madrid. Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, Instituto de Migraciones y Servicios Sociales, núm. 6.

PIQUER, Isabel (2000). "España necesitará 12 millones de inmigrantes de aquí al año 2050, según la ONU". *El País*, divendres 7 de gener de 2000, p. 24.

POPULATION DIVISION (2000). *Replacement migration: is it a solution to declining and ageing populations?* Population Division. Department of Economic and Social Affairs, United Nations.